

LUND UNIVERSITY

Rätt och rättigheter – en prioriterad fråga?

Mattsson, Titti

Published in:

Prioriteringar i folkvandringens tid

2017

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mattsson, T. (2017). Rätt och rättigheter – en prioriterad fråga? I NI.-E. Sahlin (Red.), *Prioriteringar i folkvandringens tid* (s. 19-27). Region Skåne: Region Skånes etiska råd..

Total number of authors:

1

Creative Commons License:

Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

A yellow curved shape is located in the top right corner, and a red curved shape is located in the bottom right corner. Both shapes are partially cut off by the edge of the page.

Prioriteringar i folkvandringens tid

Prioriteringar i folkvandringens tid

Region Skånes etiska råd
Region Skåne
JA Hedlunds väg
291 89 Kristianstad

ISBN 978-91-639-5362-0

© Region Skånes etiska råd och författarna
Grafisk form Johan Laserna
Tryckt av Media-Tryck, Lunds universitet,
Lund 2017

Innehåll

Förord · 5

Nils-Eric Sahlin

Folkvandring

– normalläge och inte undantag? · 9

KG Hammar

Rätt och rättigheter

– en prioriterad fråga? · 19

Titti Mattsson

Barn och Migration · 29

Maria Mossberg

De goda människornas tystnad · 33

Nils-Eric Sahlin

Medverkande · 61

Förord

Nils-Eric Sahlin

Den som har det tryggt och bra flyr inte. Vi flyr från krig, svält, fattigdom och politiskt förtryck. När konferensen om prioriteringar i folkvandringens tid hölls 2016 förväntades mellan 70 000 och 140 000 flyktingar komma till Sverige. Några av dem hade varit med om hemskheter som nog flera av oss i Sverige har svårt att föreställa sig. Många var/är i stort behov av vård på grund av fysisk eller psykisk ohälsa. Detta i ett sjukvårdssystem som redan är ansträngt.

”Om jag ser massan, handlar jag aldrig. Om jag ser den enskilde, gör jag det”, ska Moder Teresa ha sagt. Är det så att våra prioriteringar inte styrs av moraliskt förnuftiga val utan av emotioner och affekter? Ser vi människan eller patienten? Är det riktlinjer, resurser, rädsla eller rimliga avvägningar som styr våra val?

Svensk hälso- och sjukvård har en väl genomtänkt prioriteringsplattform. Plattformen bygger på prioriteringsutredningens slutbetänkande, Vårdens svåra val (SOU 1995:5), och 1997 ställde sig riksdagen bakom de riktlinjer för prioriteringar inom hälso- och sjukvården som föreslagits i regeringens proposition 1996/97:60. Avgörande är en god vård på lika villkor för hela befolkningen. Den

fastslagna plattformen ska vara vägledande för alla som fattar prioriteringsbeslut i hälso- och sjukvården.

Prioriteringsplattformen har tre välkända principer:

Människovärdesprincipen – alla människor har lika värde och samma rätt oberoende av personliga egenskaper och funktioner i samhället. *Behovs- och solidaritetsprincipen* – resurser bör fördelas efter behov. *Kostnadseffektivitetsprincipen* – vid val mellan olika verksamheter eller åtgärder bör en rimlig relation mellan kostnader och effekt, mätt i förbättrad hälsa och förhöjd livskvalitet, eftersträvas.

Denna plattform är konstruerad för att göra goda prioriteringsbeslut i hälso- och sjukvården. Det är inte en plattform som är byggd för att göra prioriteringar mellan, säg, olika forskningsprojekt, infrastrukturella satsningar eller olika sätt att stärka försvaret på. Och det är inte heller en plattform med vars hjälp man kan prioritera mellan väsensskilda områden.

Om vi bortser från dessa begränsningar, vad skulle hända om vi använder plattformen för att prioritera i flyktingsituationer? Även i dessa situationer handlar det till stor del om hälsobehov, så tanken är inte helt befängd. Människovärdesprincipen, som är ett skydd mot diskriminering och stigmatisering, säger då att det inte finns något skäl att särbehandla en flykting bara för att han eller hon är asylsökande. Den typen av diskriminering är enligt plattformen lika felaktig som att prioritera någon på grund av social ställning eller rikedom. Många av dem som flytt är i stort behov av vård och omsorg. Dessa personer, säger behovs- och solidaritetsprincipen, skall prioriteras inte för att de är flyktingar utan för att de har reella behov. Ser man till sist till vad vi får ut i hälsa och förhöjd livskvalitet om vi gör de nödvändiga prioriteringarna, ser

till relationen mellan kostnad och effekt, verkar det otvetydigt som om prioriteringen av dessa människors hälsa inte bara är rätt utan i det närmaste nödvändig.

Men så tänker vi inte och så gör vi inte. Vi tänker provinsialt – våra resurser, våra skattepengar, våra ... och deras problem. Det finns flera moraliska argument även för en sådan position; några av dem är svåra att argumentera emot, andra tenderar att vara mer emotionella än rationella. Det finns också minst lika goda argument för ett mer genuint människovärdesbaserat globalt tänkesätt. Vår avsikt är inte att skriva någon på näsan och säga hur han eller hon skall tänka. Men vi som skrivit texterna i denna volym hoppas att vi kanske kan stimulera till eftertanke, till en diskussion om hur vi skall prioritera i folkvandringens tid.¹

1. Detta är den sjunde volymen i en serie böcker som givits ut av Region Skånes etiska råd. De tidigare böckerna i denna serie är:

Goda möten i hälso- och sjukvården? Media-Tryck, 2010.

Är goda råd dyra? Media-Tryck, 2012.

Bloggande patienter, twittrande läkare och vita dokusåpor. Media-Tryck, 2013.

Prioriteringar i hälso- och sjukvården. Media-Tryck, 2013.

Den mångkulturella vården. Media-Tryck, 2014.

Ska äldre särbehandlas? Media-Tryck, 2014.

Folkvandring – normalläge och inte undantag?

KG Hammar

Av en slump befann jag mig för några år sedan i Dublin och Boston med någon månads mellanrum. I den irländska huvudstaden stod jag framför ett stort monument över den stora hungersnödens offer på 1840-talet. Potatisskördarna hade slagit fel under en följd av år, och det återstod inget annat val än att stanna kvar och svälta ihjäl eller att ge sig av. Fyra miljoner av landets åtta miljoner gav sig av. Och det blev en folkvandring av uthungrade irländare till den del av norra Amerika som kallades Nya England och där Boston var huvudorten. I Boston hittade jag ett monument över den stora invandringen på 1840-talet från framför allt Irland. De som kommit dit som utfattiga invandrare hade bidragit till stadens och regionens utveckling och välstånd och i långa stycken satt sin prägel på landet. Tänk om de nyanlända hade mötts av kalla handen: ”Ni är ekonomiska flyktingar och tyvärr har ni ingen rätt att stanna här!” Detta skedde dock inte. Boston, Massachusetts och New England var säte för frigörelsekampen mot England, självständighetsförklaringen med de mänskliga rättigheterna under 1700-talet samt kampen mot slaveriet under 1800-talet. Finns mänskliga

rättigheter som en grundkomponent i den politiska identiteten, så måste den gälla hela tiden och i alla situationer!

Hälften av Irlands befolkning bidrog till den folkvandringstid som var 1800-talet. En fjärdedel av Sveriges befolkning bidrog till samma folkvandring senare under samma århundrade. Stora skogar och bördiga slätter väster och norr om Chicago gav dessa människor en möjlighet till nystart. Genom hårt arbete bidrog också dessa invandrare till det öppna och välkomnande landets utveckling.

Hösten 2015 var exceptionell för de flesta av oss. Ytterst få av oss hade upplevt en verklig folkvandring framför våra ögon. Vi hade sett statistik och tv-bilder, kanske läst böcker. Men nu fanns de många människorna på flykt framför våra ögon. De fyllde våra färjor, de vandrade på våra motorvägar, de gick på våra broar och fyllde våra tåg. Vi visste att de flydde undan kriget. Kanske anade vi också att de flydde för våra bomber. De möttes på Malmö C med ”Refugees welcome!” Och många, många ville hjälpa till.

Nu är detta historia. Vi var stolta, nu skäms vi. Vi ansåg oss inte ha råd med alla asylsökande. Vi klarade inte av att erbjuda det som vi ansåg skulle vara svensk standard. Och därför blev uppfinningsrikedomen stor när det gällde att hitta former för att hejda folkvandringen. Det gällde att vara smart. Att söka asyl är en mänsklig rättighet (Genèvekonventionen 1951). Så om de asylsökande nådde ända fram till Malmö C var vi skyldiga att pröva deras asylansökan. Och eftersom de allra flesta flydde från krig var deras asylskäl oantastliga. Men man kan ju förhindra att de når fram till Sveriges gränser. Då bryter man inte mot några internationella konventioner. Det fanns många goda argument för att skapa hinder på vägen. Andra EU-

länder borde ta ett större ansvar. Det blev som i ”hela havet stormar”, det gällde att inte bli utan sittplats. Eller bli sittande med Svarte Petter. Politikerna kunde alltså både excellera i upprördhet över alla andra som inte gjorde lika mycket som Sverige och ge full fart åt fantasi-rikedomen när det gällde att hitta på gränshinder, transporthinder, människohinder. Och man lyckades. Lagar som försämrar för asylsökande har antagits i stor enighet i Sveriges riksdag. Det gäller att skapa ett dåligt rykte som mottagarland bland flyktingar på väg. Och politikerna tycks ha en folkopinion med sig. Den djupa existentiella glädje som många kände hösten 2015 har bytts i en rädslans mentalitet som frodas bäst bakom murar och gränshinder.

Syftet med dessa tankar är att konfrontera vårt grundtänkande. Vad tänker vi egentligen om det som hände hösten 2015? Var det ett historiskt undantag? Eller är det mera fråga om ett normalläge, ett normalläge i världen som vi hittills sluppit se på nära håll? Eller ett normalläge i södra Europa där liken efter drunknade flyktingar flyter i land och måste hanteras, men som vi i norra Europa bara känner till som allt annat vi känner till? Vi vet ju att våra handlingar emanerar ur våra tankar. Så som vi tolkar och tänker om verkligheten runt omkring oss, så handlar vi och gör våra prioriteringar. Det handlar om våra tankar om historien, om nuet och om framtiden. Och det handlar om den gallrade, censurerade och styrda information om vad som händer i världen som vi hela tiden är utsatta för. Hur mycket orkar vi tänka kritiskt, och självkritiskt, när våra invanda tankemönster hotar att rubbas, om vi har modet att öppna våra sinnen för vad som skett, sker och kommer att ske.

Människan har alltid folkvandrat. Hominiden Lucy existerade för tre miljoner år sedan i Etiopien. Hon gick upprätt. Två miljoner år senare gick hennes efterkommande över de smala landförbindelserna mot Asien i nordöst. Och sedan spred sig människosläktets tidiga varianter ut över jordklotet. Folkvandringarna hade börjat, och de skulle aldrig upphöra. Anledningarna var alltid desamma, antingen bristen på mat eller bristen på säkerhet. När livet var hotat blev överlevnadsfrågan den primära. Det tog ända till 1900-talets mitt innan rätten till liv erkändes som en mänsklig rättighet. Men strävan att säkra den rätten för sig själv och sina närmaste har funnits där hela tiden. Det fanns alltid en möjlighet att försörja sig någon annanstans för den som hade modet att bryta upp. Det tycktes finnas oändliga arealer att odla upp för den som var på väg mot något mera livsbejakande och livsfrämjande än det som man lämnade bakom sig. Så är det inte längre. Mänskligheten har nått planetens yttersta gränser och kan inte längre söka sig utåt eller bortåt. Samtidigt har den snabba befolkningsökningen gjort att mark inte bara är använd utan också överanvänd. Nu är det inte rumslig plats som behövs. Nu är det plats hos människor som ger utrymme i sitt inre för dem som söker en fristad undan hunger och förföljelse, krig och katastrofer. Med några få välkända undantag, som Mayflower, var det före 1900-talet främst försörjningsfrågan som drev människor på flykt. Mayflower var den båt som förde de s k pilgrimsfäderna år 1620 från Plymouth i England till trakterna av Boston i Massachusetts i Nordamerika, där de grundade en koloni på religiösa principer. Deras utvandring var alltså orsakad av religiös förföljelse i hemlandet. Utvandring kunde också orsakas av krigens

följder. Våld och plundring blev ofta civilbefolkningens lott när de krigförande skulle ha ut sin tribut. Men trots sådana exempel är den stora drivkraften bakom folkvandringar före 1900-talet försörjningsfrågan.

1900-talet talade en annan historia. Nu var det främst civilbefolkningen som drabbades av kriget. Efter andra världskrigets slut 1945 dog 20 miljoner människor i det kaos som kriget orsakat och där en kontinuerlig folkvandring uppstod. (Läs Ian Buruma, År Noll. Historien om 1945. Natur & Kultur 2013!) Och under själva kriget blev terrorbombningar mot civilbefolkning (London, Hamburg, Dresden, Berlin, Hiroshima, Nagasaki) ett accepterat inslag i krigföringen.

Trenden har bara förstärkts. Offren för dagens krigföring består till 95 % av civila, kanske främst kvinnor och barn som har svårare att skydda sig. Idag är 60 miljoner på flykt från sitt hemland och FN beräknar att det finns 250 miljoner migranter i världen, alltså människor som tvingats lämna sina hem men varav de flesta uppsökt tryggare områden inom det egna landet. Dagens folkvandringar är alltså orsakade av kriget och det som krig fört med sig i form av förstörelse och försämrade eller omöjliggjorda försörjningsmöjligheter. Räkna vi in "kriget mot naturen", alltså vår mänskliga oförmåga att leva inom planetens resursbegränsningar på ett rättvist sätt, så kommer vi i framtiden att se en ständigt växande flyktingström typ den från Irland till USA under 1840-talet och framåt. Den globala nykolonialismen i form av en ekonomisk globalisering på de starkares villkor där fattiga länder levererar råvaror och arbetskraft till de rikare ländernas ständiga konsumtionsökningar kan inte annat än permanenta den folkvandringstid vi har sett på nära håll.

Att det just när detta skrivs har blivit lite ”lugnare” efter de restriktiva beslut som tagits, ska inte lura oss att anamma en felaktig världsbild.

Genèvekonventionen (1951) och dess uppföljare är präglad av erfarenheterna från andra världskriget. Den ger den flykting rätt till asyl som flyr undan krig och förföljelse. Men den ger ingen asylrätt åt den som flyr undan krigets följder, exempelvis berövade försörjningsmöjligheter. Vi kallar dem ekonomiska flyktingar och det ligger en lätt kritisk udd i det begreppet. Det handlar om människor som vill komma åt våra sociala förmåner och som vill ta del av Europas välstånd. Men det är ett egoistiskt kort-siktigt tänk. Alla krig är förödande för den som vill försörja sig. Och om ett asyltänkande inte inbegriper klimatflyktingar i framtiden, hur tänker vi då att dessa (med-?) människor ska försörja sig? Är det inte potatiskrisen i Irland i stor skala framöver?

Juridiskt är alltså frågan inte speciellt komplicerad. Det är konventionens bokstav som gäller. Asylrätten handlar om en rätt till asyl för den som flyr undan krig och förföljelse. Vad det senare innebär kan alltid diskuteras. Och hur nära ett krig måste vara för att det ska ge rätt till asyl kan ju också diskuteras. Finns det inte en någorlunda säker plats inom det egna landet? Men etiskt, moraliskt, är kanske inte frågan lika enkel? Etik och juridik är ju inte samma sak. Etiken vill mer ta fasta på andan, intentionen, i den konvention man kom överens om 1951 och senare. Är inte flyktingar från Afghanistan, Irak, Somalia, Eritrea offer för kriget, tidigare krig och ständiga krigsliknande tillstånd? Etiken och politiken hör samman. Det är politikernas möjlighet att mer se till etiken/moralen än till juridiken. Det är ju också politikernas privilegium och

uppgift att efter hand ändra lagarna så att de blir mer samtida och återspeglar dagens problem och inte gårdagens. Och det är då frågan om vårt grundtänk aktualiseras. Tror vi att den senaste folkvandringen är ett undantag från en mera stabil eller statisk tillvaro, då vill givetvis politikerna bara "övervintra" de tillfälliga extremsituationerna. Men om folkvandring mera ses som ett permanent tillstånd, då kanske politikens uppgift mera skulle fokusera på att finna lösningar som anpassade oss till en framtida verklighetsbild? Detta kan väl vara värt en diskussion?

Vad har detta med medicinsk etik att göra? Har det någon relevans överhuvudtaget för de medicinska prioriteringar som är den ständiga huvudvärken för Skåne-regionens politiker? Eftersom vården är en del av samhällsuppdraget är det självklart att alla som arbetar inom vården också är deltagare i det samhälle som är satt under press och där "folkvandring" blivit ett begrepp att ta ställning till. Och dessutom är det ju frågeställningarna i samhället som präglar de vårdsökande och formar de krav dessa ställer på vårdgivarna. Om de vårdsökande betraktar sig som kunder i förhållande till allt annat i samhället är det självklart att de gör detta också i förhållande till vården. Men det är inte lika relevant där även om ordvalen inom vårdorganisationen ibland understöder ett sådant förhållningssätt. Men att leverera en bil eller en kostym är inte detsamma som att leverera "evig hälsa". Om inte "kunderna" görs medvetna om att vi vid en internationell jämförelse tillhör de mest lyckligt lottade, alla våra medicinska begränsningar till trots, så förlorar allt samhällsmedvetande sin rimlighet. Måste vi alltid jämföra oss med det fåtal som har det ännu bättre ställt än vi i Sverige?

Varför inte jämföra oss med de många, till exempel de miljoner som folkvandrar i dagens värld. ”Ja, men det är ju vi som betalt för den vård vi har i Sverige, inte ska andra komma hit och utnyttja den?” är tankegångar som våra politiker måste räkna med. Den enda rimliga respon- sen är att medvetandegöra hur vår ekonomiska värld ser ut och varifrån de pengar kommer som möjliggjort vår stora satsning på svensk hälso- och sjukvård. Är det inte, åtminstone i långa stycken, andras arbete under ”slav- liknande” förhållanden som i dagens värld ger oss i de rika länderna de ekonomiska resurserna att underhålla och utveckla vår välfärd?

Så finns det en spänning inom Europa, Sverige, vårt lokalsamhälle och inom var och en av oss, en spänning mellan att se sig som medborgare i ett kosmopolitiskt sammanhang och som medborgare i en nation. Kosmo- politen har svårt att förlika sig med de stora ekonomiska skillnaderna som råder i världen. Nationalisten ser andra nationer som konkurrenter och väljer en politisk väg som gynnar den egna nationens medborgare också om andra får betala ett pris i form av minskade mänskliga rättig- heter. Om man sitter i det globala förarsätet är rörlighet för pengar viktigare än rörlighet för människor. Just globala obalanser för att inte säga orättvisor är den globa- la ekonomins framgångsförutsättning. Denna situation urholkar de internationellt antagna moraliska värden som blev en gemensam samlingspunkt efter katastroferna under 1900-talets första hälft. Den nationella ängslan eroderar de mänskliga rättigheterna. Murar raserar den tillit som är ett samhälles grund, både globalt och natio- nell. Rädsla och fragmentisering går hand i hand (diabo- los på grekiska betyder den som söndrar!)

Det finns också andra flyktingströmmar som ständigt kommer åter; de rikas flykt undan den beskattning som är välfärdsstatens förutsättning. Panama! Ett nytt begrepp för en gammal trend, det ständiga berikandet av redan rika på de många bekostnad. Aldrig har skillnaderna i rikedom varit större än idag, efter ett sekel av demokratisk utveckling. Sextio personer äger mer än halva jordens befolkning, och utvecklingen går i ”fel” riktning. Multimultiberikandet fortsätter. Varför ägnas inte lika mycket politisk kraft och uppfinningsrikedom åt att göra något åt denna skriande orättvisa som man ägnat uppbyggnaden av hinder för asylsökande att komma till vårt land?

En annan politisk åtgärd för att minska de problematiska flyktingströmmarna är kanske den mest näraliggande. Folkvandringen består av flyktingar undan krig och följderna av krig. Krig behöver tillgång till vapen för att kunna verkställas. Visserligen är tillgången till vapen i dagens värld omåttlig, men den som vill göra något åt flyktingskarorna undan krig borde väl i första hand se till att stoppa vapentillförsel till krigsområden, i andra hand stoppa vapenexport överhuvudtaget. Vapen har alltid en tendens att hitta ständigt nya ägare som avser just det som de producerats för att göra, nämligen döda. Inga argument om att vår andel av vapenexporten inte gör någon skillnad eller att det är helt lagligt att exportera vapen håller moraliskt. Om alla förväntas bidra till en värld utan påtvingade folkvandringar, så borde ett stopp för vapenexport vara prioritering nummer ett! I en värld som styrs utifrån maktprinciper är demokrati och mänskliga rättigheter inte ett maktspråk. De är ett symbolspråk om värden av annat slag. Alltså tror vi på symbolhandlingar och symbolspråk!

Det handlar om vad vi ser, och vad vi ser beror på våra grundvärden och den tolkning av världen som blivit vår. Här gäller det att se längre, både bakåt i mänsklighetens historia och framåt mot ett förverkligande av våra bästa sidor, det mod som överstiger rädslan inom oss.

Det gäller också att se djupare och ställa frågan varför folk flyr. Om flykt orsakas av krig måste krigens orsaker analyseras och åtgärdas. Det handlar om en rättvisare värld och minskad tillgång till de vapen som triggar konflikter till att bli våldsamma. Men det handlar framför allt om att se djupare och inse vad som står på spel. Vilka värden är vi beredda att offra, och vad är vi själva beredda att offra för att rädda de mänskliga värden vi redan uppnått men som så lätt kan skingras för vinden?

Rätt och rättigheter – en prioriterad fråga?

Titti Mattsson

Juridiken har en central roll för människor som kommer till Sverige. Det handlar om en mängd regler om asyl och uppehållstillstånd, sociala förmåner, boende, möjligheter att barnen får gå i skola och förskola medan man väntar på besked om uppehållstillstånd och så vidare. I det följande kommer jag emellertid att begränsa mig till frågor som rör folkvandring och hälso- och sjukvårdsrätten. Den fråga som jag vill dryfta är vilket samband det finns mellan enskildas rätt och rättigheter i förhållande till den svenska hälso- och sjukvårdens prioriteringar i en tid då många behöver komma till Sverige för att söka skydd och trygghet.

Inledningsvis kan man konstatera att prioriteringar givetvis inte är något nytt inom vår hälso- och sjukvårdslagstiftning. Som ett exempel kan nämnas Prioriteringsutredningen, den omfattande statliga utredningen som tillsattes på 1990-talet med Jerzy Einhorn som ordförande. Det var en utredning där man skulle beakta frågor om prioritering som var föranledda – liksom idag – av ett samhälle i förändring. Utredningsarbetet fick tydligt genomslag i den dåvarande hälso- och sjukvårdslagen

(1982:763), där man kom att tillföra ett andra stycke i lagens målparagraf. Sedan dess har vi fått en ny hälso- och sjukvårdslag (2017:30) men likafullt kvarstår den allmänna bestämmelsen om kravet på en likvärdig hälso- och sjukvård i lagen. ”Vården ska ges med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans värdighet. Den som har det största behovet av hälso- och sjukvård ska ges företräde till vården.” (3 kap. 1 § 2 st)

RÄTTEN I FOLKVANDRINGENS OCH GLOBALISERINGENS TID

Prioriteringsfrågor i lagstiftningssammanhang aktualiseras ofta när det sker samhällsförändringar av olika slag. Det finns alltså, inte oväntat, en växelverkan mellan samhällsskiftningar och förändringar av rätten. Särskilt socialrätten, till vilken hälso- och sjukvården hör, är i mångt och mycket en återspeglning av socialpolitikens växlingar. Man kan säga att socialrätten – till vilken hälso- och sjukvårdsrätten hör – är en kodifiering av rådande socialpolitik. Det finns visserligen en tröghet i det rättsliga systemet, vilket innebär en långsammare förändringstakt än den politiska diskursen. Men på många områden även utanför socialrätten ser vi starka krafter som vill ändra lagstiftningen för att genomföra en förändrad politik som svar på olika samhällsförändringar. Det nationella hälso- och sjukvårdssystemet kan för närvarande knappast undgå sådana krafter för förändringar, med det stadiga tryck som det har från olika håll, befolkningsmässigt, ekonomiskt och strukturellt. Förändringstrenden ser vi bland annat i det antal statliga utredningsarbeten som nyligen avslutats i frågor som rör

hälso- och sjukvården. Några utredningsarbeten som kan nämnas är kommissionen för jämlik hälsa (S 2015:02), Socialdataskyddsutredningen (S 2016:05), Utredningen om en ändamålsenlig reglering för biobanker (S 2016:04), Utredningen om kvalitetsplan för äldreomsorgen (S 2015:03) och Utredningen om Offentlighetsprincipen i offentligt finansierad privat utförd vård och omsorg (S 2015:04). Dessa och andra utredningsuppdrag återspeglar aktuella aspekter av den tid som vi lever i, såsom digitalisering, privatisering, (o)jämlikhet och en ökad äldrebefolkning.

Det nuvarande förändringsarbetet som rör folkvandringen till Sverige har pågått under hela 2000-talet och under perioder dessförinnan. Eftersom människor på flykt blir sjuka, föder barn och avlider precis som den svenskfödda befolkningen är kopplingen mellan folkvandring och hälso- och sjukvård givetvis inget nytt under solen. Vi har tidigare haft stora invandringsvågor under olika tidsperioder som vi har behövt bemöta med ökade hälso- och sjukvårdsinsatser. Detta har exempelvis inneburit vissa regler för att harmonisera systemet till dem som inte omfattas av de traditionella nationella regelverken. Under senare år kan exempelvis nämnas de förändrade reglerna år 2013 rörande papperslösa och gömda personers rätt till viss vård. De bestämmelser som tillkom då innebär i korthet att vuxna personer som söker asyl, är gömda eller tillståndslösa ska erbjudas sjukvård och tandvård som inte kan vänta. Den som är under 18 år ska erbjudas hälso- och sjukvård på samma villkor som alla andra barn som är bosatta i det landsting som vederbörande söker vård i.

Sverige är också en del av en större globaliseringstrend i världen, som bland annat tagit sig uttryck i att vi sedan

1995 är medlem i EU. EU-samarbetet påverkar våra prioriteringsalternativ inom hälso- och sjukvården på flera sätt genom att vi behövt anta regler som överensstämmer med EU-lagstiftningen. Här har vi exempelvis behövt anpassa oss till krav på fri rörlighet mellan hälso- och sjukvårdspersonal och tjänster mellan olika EU-länder. Det betyder bland annat att hälso- och sjukvårdspersonal och företag från andra EU-länder kan söka arbete och bedriva verksamhet i Sverige. Vårt medlemskap innebär överhuvudtaget ett ständigt pågående förändringsarbete för rätten. Exempelvis kan vi se att den kommande EU-rättsliga dataskyddsförordningen som träder i kraft 2018 kommer att påverka vår hantering av patientdata framöver.

Globaliseringen tar sig vidare uttryck i ett pågående förrättsligande av vårt samhälle. Vi kräver rättigheter och vill ha medel att kunna hävda och förverkliga dem, både som privatpersoner och i våra yrkesliv. Patientlagen (2014:821) är ett exempel på hur vi strävar efter att uttrycka rättigheter i lagstiftningen om vården av patienter. I den lagen är numera samlat patientens rätt till information och delaktighet, samtyckeskravet samt rätten till behandlingsalternativ och ny medicinsk bedömning i vissa fall. Ett annat exempel är ensamstående kvinnors rätt till insemination från april 2016 i lagen om genetisk integritet m.m. (2006:351. En relevant fråga att ställa är dock vad rättigheter inom hälso- och sjukvården egentligen innebär. Rättighetsbegreppet i sig självt saknar nämligen en bestämd mening i svensk rätt. En rättighetslagstiftning tillkommer istället genom att vissa förutsättningar är uppfyllda. Här brukar inom socialrätten traditionellt uppställas följande krav: att personen är garanterad en

allsidig prövning av det beslutande organet, att villkoren för rättigheten är klar och preciserad i lagtexten och att samma person har reell möjlighet att utkräva sin rättighet. En sådan förståelse av rättigheter rimmar illa med det svenska hälso- och sjukvårdssystemet där man mycket sällan kan överklaga ett beslut om vård. I statliga utredningsarbeten har därför begreppet indirekta rättigheter införts för hälso- och sjukvårdens område. Patientlagen innehåller exempelvis bara indirekta rättigheter och förmåner för patienterna som inte är utkrävbara i domstol. Det innebär att våra lagar och förordningar på hälso- och sjukvårdens område fortfarande definierar främst skyldigheter för vårdens huvudmän, vårdgivare och anställda samt vissa – dock icke utkrävbara – rättigheter för patienterna.

RÄTT, RÄTTIGHETER OCH PRIORITERINGAR INOM HÄLSO- OCH SJUKVÅRDEN

Även om de stora samhällsförändringar som vi nu genomgår påverkar rätten på olika sätt, finns det, som jag redan nämnt, en viss tröghet i systemet, något som ofta karakteriserar rättsliga system i demokratiska samhällen. Det ska inte vara så lätt att ändra regler, de ska ”stå stadigt” och inte låta sig påverkas av snabba politiska eller samhällseliga förändringar. Därför är inte heller rätten det bästa verktyget att skapa snabba förändringsprocesser. Tvärtom har rätten en central roll att vara stabiliserande och stå pall för argument såsom ”vi har inte råd att ge vård till alla” eller ”vi har inte personal”. Rätten visar sig ofta kallsinnig till den typen av argument, och är avsedd att envist hävda rättsliga principer och normer, såsom

krav på likvärdighet och icke-diskriminering. Som jag ser det har den här trögshetsfunktionen en viktig roll att spela för samhället i en tid där den enes ”rätt” ibland ganska lätt riskerar att ställas mot den andres.

Samtidigt är rätten inte ovan vid att göra prioriteringar. Dessa kan ta sig olika uttryck. Det kan vara avvägningar som domaren gör mellan olika parterers intressen i en särskild fråga i rätten. Det kan också regeltekniska konfliktlösningar när två lagar verkar strida mot varandra. Ofta blir det säkerligen välavvägda resultat vid sådana här rättsliga prioriteringar hos myndigheter och domstolar. Det finns dock mindre lyckade utfall. Ett fall som avspeglar detta är en uppmärksammas kammarrättsdom förra året som rörde socialtjänstens utrymme att ge ett EU-migrantbarn vård och skydd. Målet handlade om ett spädbarn till en rumänsk familj som inte fick vård i Sverige på grund av en konflikt mellan EU-rätten och den nationella rätten (Kammarrätten i Stockholm dom 2016-04-21, mål nr 2740-16). Ett tre månaders spädbarn hade omhändertagits med stöd av lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVU. Bakgrunden till socialtjänstens beslut var att den sociala utredningen visade att det fanns stora brister i föräldrarnas omsorg om barnet. Föräldrarna hade uppgett att de inte kunnat ta hand om barnet eftersom de varit tvungna att tigga för att tjäna pengar. Beslutet om tvångsvård hade föregåtts av avbrutna placeringar på jourhemmet, medicinsk vård och sjukhusvård på grund av barnets försämrade hälsa samt en samplacering med familjen. Nu avböjde familjen vidare vård och stöd. För att kunna ge barnet vård och skydd fattades då ett beslut om ett omedelbart omhändertagande med stöd av 6 § LVU.

Det visade sig dock vara mer problematiskt än den sociala myndigheten trott att utöva sitt skyddsansvar och säkerställa bland annat rätten till god hälso- och sjukvård för barnet. Ärendet omfattades nämligen inte bara av LVU utan också av den s k Bryssel II-förordningen då barnet inte var stadigvarande bosatt i Sverige. I förordningens artikel 8 anges att det krävs att barnet har hemvist i medlemsstaten där talan väcks för att domstolen ska vara behörig att pröva mål om föräldraansvar, vilket inte ansågs föreligga enligt den svenska domstolen. Inte heller kunde man tillfälligt ingripa till barnets skydd av det skälet att rätten regeltekniskt inte bedömdes ha rätten att besluta om vård för det här barnet. Även om domstolen alltså ansåg att det lilla barnet hade ett akut vård- och skyddsbehov fanns inte lagmässigt stöd att besluta om ett omedelbart omhändertagande. Socialnämnden hade därför ingen laglig rätt att ge barnet skydd utan föräldrarnas samtycke. Barnets behov skulle istället prövas i Rumänien, vilket i det här fallet skulle ta tid och troligen inte ske, om inte föräldrarna lämnade Sverige. Utgången i målet är mycket problematisk – eftersom ett litet sjukt barn behöver hjälp – och handlar alltså rättsligt sett om formella prioriteringsregler.

Vi har dock lyckats att anpassa vår svenska lagstiftning så att många som kommer till Sverige numera får en god hälso- och sjukvård på samma eller liknande villkor som svenska medborgare. Av svensk lag framgår grundkravet att landsting och kommun ska erbjuda sjukvård till alla bosatta inom landstinget. Utöver dem som är svenska medborgare ska även de som på olika grunder fått ett uppehållstillstånd ha tillgång till fullgod svensk sjukvård. Människor som sökt asyl i Sverige kan ta del av den

svenska sjukvården i viss utsträckning. Sedan juli 2013 gäller samma regler för dem som håller sig gömda i Sverige som för papperslösa. Asylsökande blir erbjudna en kostnadsfri hälsoundersökning vid ankomsten till Sverige. Papperslösa och gömda får samma erbjudande när de uppsöker vård. Personer som uppehåller sig i Sverige utan uppehållstillstånd har även rätt till akut sjuk- och tandvård, mödrahälsovård, vård vid abort och graviditet, preventivmedelsrådgivning och vård i samband med smittsam sjukdom. Som påpekats ovan har asylsökande, papperslösa och gömda barn under 18 år rätt till sjukvård och tandvård på samma villkor som andra barn i samma landsting. Vidare: Asylsökande som inte förstår svenska har rätt att ha en tolk närvarande under läkarbesöket. Denna tjänst ska vara kostnadsfri. I många landsting erbjuds dessutom sjukvård på flera språk.

AVSLUTNING

Vår gemensamma hälso- och sjukvårdslag omfattar många i folkvandringens tid. Enligt lagen ska hälso- och sjukvården sträva mot god hälsa och vård på lika villkor för samtliga som berörs av lagen. Lagstiftningen bygger dock på en regional hälso- och sjukvårdssimplementering och ger, som tidigare konstaterats, få möjligheter för den enskilde att klaga på vården med rättsliga medel om det blir fel. Med andra ord är det andra styrmedel än överprövningar i domstol och myndigheter som gäller. Juridikens och juristens roll blir i en sådan struktur främst att förutse och lösa problem som de regionala ledningarna möter på vägen, däremot inte att vara ett styrmedel i sig.

Trots goda intentioner, lagregleringar och implementeringar i praktiken kan vi avslutningsvis konstatera att det finns risk för utsatthet och ojämlikhet i samhället som ständigt behöver aktualiseras. Den avspeglar sig osökt även inom hälso- och sjukvården. Kanske beror den ibland på felaktiga prioriteringar. Det är svårt att avgöra. Det finns däremot alltid anledning att fundera kring vad det rättsliga systemet kan göra för att förhindra olika slags utsatthet – och även förstås att försöka förhindra att rätten skapar ytterligare utsatthet. Frågan är emellertid vilka förhoppningar vi ska ställa på ett förverkligande av allas rätt och rättigheter inom hälso- och sjukvården i Sverige. I varje fall med det begränsade mandat som rätten har idag.

Barn och Migration

Maria Mossberg

Under andra världskriget hade systematiska kränkningar av människor skett i stor skala, vilket gjorde att det fanns ett stort behov av ett regelverk för att säkerställa människors grundläggande rättigheter. Efter krigets slut började arbetet med att utforma de mänskliga rättigheterna som sedan stod färdiga 1948. Det dröjde fram till 1989 innan barnen fick sina egna rättigheter och inte bara ansågs vara de vuxnas tillhörigheter. Barnkonventionen ger alla barn rättigheter i egenskap av att vara barn. Sverige håller just nu på att göra Barnkonventionen till svensk lag för man anser att barns rättigheter är okränkbara.

Det beräknas finnas 65 miljoner flyktingar i världen, mer än hälften är barn (UNHCR (FN:s organ för flyktingar)). När man flyr sitt hem brukar man initialt försöka hitta skydd inom sitt lands gränser (internflyktingar); när det inte räcker söker man skydd utanför sitt lands gränser (externflyktingar). Av alla dessa flyktingar befinner sig 86 % i utvecklingsländerna. En bråkdel av dessa tar sig till Europa.

Sommaren 2015 började flyktingströmmen nå Europa genom farliga resor över Medelhavet eller illegala transporter i fordon ej anpassade för människotransporter. Den

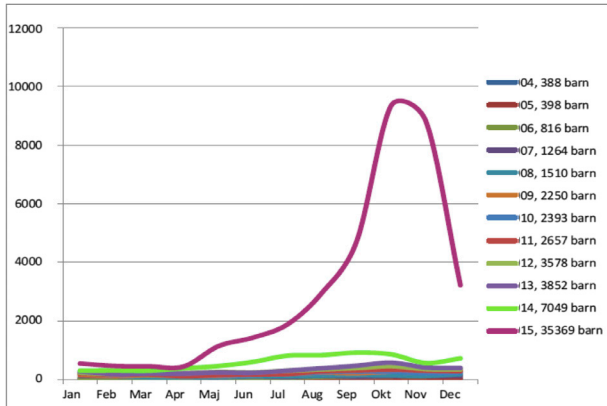
andra september såg vi Aylan Kurdi, en liten 3-årig pojke som drunknat på sin resa över Medelhavet och hittats på en kust i Grekland. Många i Europa blev väldigt berörda av detta och kände att man ville göra någonting för att hjälpa människorna på flykt. Angela Merkel, Tysklands förbundskansler, sa att alla var välkomna till Tyskland. Vi i Sverige välkomnade flyktingarna på centralstationerna och folks vilja att hjälpa var enorm. Dublinkonventionen, som säger att första landet flyktingen kommer till är det land som skall ta hand om personens asylansökan, slutade följas.

En miljon flyktingar senare i Tyskland och 165 000 flyktingar senare i Sverige började man begränsa flyktingmottagandet. I Sverige kom en tillfällig lagstiftning som medför att svenskt flyktingmottagande anpassas till minimikrav enligt internationella konventioner och EU-rätt. Man ansåg att det var allvarlig fara för den allmänna ordningen och den inre säkerheten i landet, varvid man införde ID-kontroller samt krävde medicinska åldersbedömningar av asylsökande.

Människor vill inte vara på flykt. Stabila stater, EU och övergripande organisationer måste använda starkare påtryckningsmedel mot länder som är i krig och konflikter för att kunna säkra sin populations säkerhet i landet.

2015 kom 35 000 ensamkommande barn till Sverige. Det var en femfaldig ökning jämfört med 2014 (se figur). Ensamkommande barn definieras av FN som de mest utsatta barnen i världen eftersom de löper stor risk att utsättas för trafficking, att rekryteras till väpnade styrkor och till kriminalitet (Sveriges kommuner och landsting).

Migrationsverket.se

Barn som kommer ensamma till Sverige tas liksom alla minderåriga barn utan vårdnadshavare om hand av socialtjänsten. Socialtjänsten brukar i sin tur låta barn under 15 år hamna i fosterhem och barn över 15 år i HVB-hem (hem för vård och boende). Sedan årsskiftet finns det även stödboende till ungdomar i övre tonåren. De ensamkommande barnen har även rätt till en god man som är deras ställföreträdande vårdnadshavare och skall hjälpa dem med alla kontakter med myndigheter och se till deras bästa. Barnen bör även genomgå en hälsoundersökning enligt en speciell modell (Barnens Behov I Centrum). Åldersbedömningar är svåra att genomföra och de metoder som finns har stor osäkerhet. Socialstyrelsen har kommit med rekommendationer där de först önskade mer forskning om magnetkameraundersökning av knäleden som är en lovande metod. Just nu har uppdraget med åldersbedömningar getts till Rättsmedicinalverket som kommer genomföra röntgen av tänder samt magnetkamera-

undersökning av knäled och utifrån det ge ett utlåtande om sannolikheten att personen är över eller under 18 år.

Alla asylsökande erbjuds en hälsoundersökning, och den är frivillig. Asylsökande barn har samma rätt till hälso- och sjukvård och tandvård som svenska barn. Detta inkluderar även papperslösa barn (Socialstyrelsen SFS 2008:344). Alla barn har även rätt till skolgång.

Sverige har skrivit på barnkonventionen, vilket ger barn rättigheter oavsett medborgarstatus. I de fall barnen inte har en vårdnadshavare har de rätt till säkert boende, uppehälle och god man. Sverige kommer förhoppningsvis att göra Barnkonventionen till svensk lag under 2018, vilket fastställer att barns rättigheter är okränkbara. Att försöka prioritera blir väldigt svårt om inte omöjligt bland barn i migrationsprocessen.

Barnkonventionens fyra huvudprinciper:

- Alla barn skall ha samma rättigheter och lika värde.
- Barnets bästa skall beaktas vid alla beslut som rör barnet.
- Alla barn har rätt till liv och utveckling.
- Alla barn har rätt att uttrycka sin mening och få den respekterad.

De goda människornas tystnad

Nils-Eric Sahlin

Den största tragedin är inte de onda människornas brutalitet utan de goda människornas tystnad.

Martin Luther King Jr

Om du frågar ett antal personer vad moralen kräver av oss kommer de förmodligen att nämna saker som att vi inte får döda andra människor, inte skada dem, inte stjäla från dem, inte ljuga för dem. Kanske stannar det där, med en handfull regler om vad vi *inte* får göra. Kanske lägger någon till något om att en del av de där reglerna faktiskt har undantag. Ibland kan det vara ok att ljuga eller rentav att stjäla. Kanske finns det till och med extrema omständigheter där det rimliga kan vara att ta någon annans liv, även om det i så fall är mycket sällsynt.

Möjligen är det någon som lägger till ytterligare en sak, nämligen att vi också måste hjälpa andra människor så gott vi kan eller åtminstone när de verkligen behöver vår hjälp. Det är dock långt ifrån säkert att detta är något som nämns. Den moral som vi till vardags lever efter handlar nämligen framför allt om att vi skall avstå från att göra saker, och åtminstone för den som lever ett någorlunda ordnat liv under drägliga villkor är det faktiskt rätt enkelt

att leva upp till moralens krav. Det är ingen enorm uppoffring att avstå från att mörda eller tortera sina medmänniskor. Inte heller är det någon stor sak att inte stjäla från andra om man redan på det stora hela har allt man behöver (om än inte allt som man vill ha). Att ljuga är kanske den omoralens frestelse som för många av oss är vad vi brottas mest med till vardags och där nog alla felar ibland. Det är också en moralregel med många undantag.

Att leva ett liv som en moraliskt hygglig människa är alltså för de flesta av oss ingen större bedrift. Tyvärr betyder det dock inte att världen vi lever i är en värld utan elände och sorg. "De flesta av oss" är inte samma sak som "alla" och det finns tillräckligt många som bryr sig tillräckligt litet om andra människors värde för att världshistorien skall vara fylld av brott, förtryck och krig. Naturens krafter är inte heller något vi i slutändan riktigt råar på och därför är världshistorien också fylld av epidemier, missväxter, jordbävningar, översvämningar och andra katastrofer. Människor lider, människor dör. Och det händer igen och igen och igen.

Precis som många av oss kanske glömmer bort att nämna vikten av att hjälpa andra när vi blir ombedda att nämna några av moralens krav kommer förmodligen många av oss, när vi väl blir påmind om denna aspekt, att anse det som en självklarhet att när andra människor befinner sig i nöd, då är det också rimligt att ge dem hjälp. Kanske är det rentav ett krav som vi anser att moralen ställer på oss. Icke desto mindre är världshistorien inte bara fylld av otaliga exempel på svår nöd, den är också fylld av otaliga exempel på svår nöd som tillåts fortgå utan att någon lyfter ett finger eller ens höjer sin röst. Och detta sträcker sig från det lilla, som mobbningen på en

arbetsplats eller i en skolklass som bara tillåts pågå, till det fruktansvärt stora, som folkmord där hundratusentals eller rentav miljontals människor får sätta livet till.

Citatet av Martin Luther King Jr vilket gett denna uppsats dess titel har upprepats många gånger, så många gånger att det kanske närmast känns utslitet. Det är dock långt ifrån ett trivialt påstående. Alldeles bortsett från det paradoxala i att de goda människorna kan vara tysta inför allt som händer och fortfarande vara goda kan man invända att är ändå inte den stora tragedin i slutändan att vissa människor, de är lyckligtvis få, kan sjunka till sådana djup att de torterar, mördar eller till och med iscensätter folkmord? Och naturligtvis är det en tragedi, men samtidigt gör dessa människor i många fall just det som de själva tycker är rimligt, hur sorgligt vi än kan tycka det är att de känner så. De kommer alltid att finnas, precis som det alltid kommer att finnas naturkatastrofer. Möjligen kan vi ifrågasätta om det verkligen finns onda människor i någon djupare mening, men oavsett vad vi kallar dem och oavsett hur vi analyserar deras gärningar, så är brutaliteten i deras handlingar svår att förneka.

Om vi istället vänder blicken mot det stora flertalet, de goda människorna, går det knappast att förneka att vi ofta står tysta medan onda ting drabbar andra. Ingen säger något. Ingen gör något. De flesta tittar kanske rentav bort. Det är dock inte däri den stora tragedin ligger. Den ligger istället i att när de flesta av oss, vi som är goda, vi som inte mördar och torterar våra medmänniskor, hör talas om fall av sådan passivitet eller tystnad då blir vi ofta moraliskt indignerade. Vi hör talas om barnet som mobbats svårt på sin skola och vi frågar upprört ”varför gjorde inte någon något?” och konstaterar kanske att ”någon

måste ha sett det här ske”. När vi hör talas om det pågående folkmordet frågar vi upprört ”varför griper inte någon in?” och konstaterar kanske att ”det är ju uppenbart vad som pågår här.” Och samma fenomen ser vi när folk flyr från krig och annat elände – ”någon borde göra något”. De goda människornas tystnad är i sig något sorgligt och något att beklaga, men den sant tragiska dimensionen ligger i att det är en tystnad som lyckas leva så väl tillsammans med den solida insikten att ”någon borde göra något”. Det är en tragedi som fullbordas av att ”någon” i slutändan är samma sak som ”ingen” och ”något” i slutändan samma sak som ”inget”. Ingen agerar, inget sker.

Det är lätt att moralisera över detta. Ja, faktum är att en del av tragedin med de goda människornas tystnad är att vi så gärna och så ofta moraliserar över vår egen passivitet, kanske inte så ofta när det kommer till situationer där vi själva varit inblandade, men väl så ofta när det gäller fall av andras passivitet. Inte heller denna text kommer att vara fri från detta. Det är svårt, ibland nära omöjligt, att skriva om en del händelser utan att sätta sig moraliskt till doms över de personer som varit inblandade. Samtidigt vänder man också därigenom blicken bort från sig själv, mot de andra, de där som även om de inte aktivt gör några illgärningar, kanske ändå inte riktigt tillhör de goda människorna. Huvudsyftet här är dock inte att moralisera, utan att belysa och försöka förstå. Om något av det jag skriver hjälper någon att göra något istället för inget är jag naturligtvis lycklig för detta, men det är inget jag förväntar mig.

Problemet med de goda människornas tystnad eller passivitet är ett problem som är av central betydelse när

det gäller hur vi hanterar människor på flykt – hur vi prioriterar i folkvandringens tid. Jag tror också att vi kan lära oss en hel del av exempel tagna från andra områden.

MÖNSTER

Med ”bystandereffekten” menas en ganska väldefinierad typ av händelser som också går under beteckningen Genovesesyndromet. En person misshandlas till döds inför ögonen på en rätt stor grupp av personer. Ingen av åskådarna, de kringstående, ”bystanders”, lyfter ett finger för att hjälpa den nödställda. De kringstående står där, ser vad som händer men gör ingenting – de väntar alla på att någon annan skall göra något, det som alla verkar inse är det enda riktiga i situationen.

Här kommer jag dock ta mig friheten att justera problemformuleringen – bredda den bakomliggande frågan. Antalet kringstående kan ju vara intressant att titta på. Det kan vara en handfull som utan att göra något iakttar en misshandel men också nationer som passivt iakttar folkmord eller flyktingkatastrofer. Tidsfaktorn – vilken roll spelar den? De klassiska exemplen på kringstående-problematiken beskriver händelser som utspelar sig under en relativt kort tidsperiod. Men motsvarande fenomen verkar kunna pågå även under mycket långa tidsperioder. Minuter och timmar kan bytas mot dagar och år.

SANDBORGS TUNNELBANESTATION

Precis som jag så sakta börjat skriva detta avsnitt gav nyheterna mig ett nytt exempel. Jag och många andra läser, tittar på videoupptagningen och upprörs över den

händelse som vid halvfyratiden på morgonen den 8 september 2012 utspelade sig på Sandsborgs tunnelbanestation strax söder om Stockholm. En något förfriskad man ("stupfull" kanske någon skulle säga) i 40-årsåldern går med manöverodugliga ben längs perrongen. Han kommer för nära kanten och faller ner på spåret där han slås medvetslös. Denna tidiga morgon finns det ytterligare en person på perrongen som ser vad som inträffar. Videosekvensen som övervakningskameran registrerat visar hur denne man bara några sekunder efter det att den berusade trillat ner på spåret med ett par tre snabba steg går fram till perrongkanten och hoppar ner till den avsvimmade. Om vi hade stoppat bandet här skulle nog de flesta av oss gissa att han gjorde det för att rädda den nödställde. Att han åtminstone, om han nu inte hade orkat lyfta upp den nödställde på perrongen, skulle ha dragit honom till ett så säkert ställe som möjligt. Men inte. Istället rånar mannen den nödställde. Kvickt känner han igenom den medvetlöses fickor, stjälar en plånbok, en mobiltelefon och en guldkedja. Det hela tar bokstavligen bara några sekunder. Lika vikt som han hoppade ner på spåret, lika vikt hoppar han sedan upp på perrongen igen och går med bestämda, raska steg därifrån. Han larmar inte tunnelbanevakten, ringer inte 112. Sju minuter senare kommer tunnelbanetåget, som kör över den medvetlöse mannen. Han överlever men blir allvarligt skadad.

Detta är definitivt inte ett klassiskt kringstående-exempel. Rånaren står inte oföretagsamt och tittar på när personen som fallit ner på spåret blir överkörd. Här är det inte fråga om ett passivt iakttagande, en väntan på att någon annan skall göra det man själv borde göra. Ingen annan kan göra något, det finns ingen annan på

perrongen. Exemplet skiljer sig också från de klassiska exemplen i det att rånaren inte längre är på plats när olyckan inträffar. I de klassiska exemplen sker någon form av övergrepp, men Sandsborgsfallet handlar mer om en olycka – en olycka som hade kunnat förhindras. Men spelar dessa skillnader någon roll? Hade vi sett på saken annorlunda om mannen suttit på en bänk på perrongen och lugnt iakttagit den nödstälde, väntat på tåget och när det väl kommit och kört över mannen på spåret hade rest sig och klivit ombord? Utfallet hade i bägge fallen blivit detsamma. Men är skulden densamma? Finns det någon skuld? Till den nu tilltalade mannens försvar (om det är något försvar) kan man säga att i den hypotetiska situationen så rånade han åtminstone inte den överkörde. I den hypotetiska situationen skulle han inte ha blivit ställd inför rätta. Sverige har inte, till skillnad från vissa andra länder, någon civilkuragelag, en lag som kräver att den som kan hjälpa till också gör det.

New York Post publicerade 2012 bilder på Ki-Suck Han som desperat försöker ta sig upp på tunnelbanepattformen efter att ha knuffats ner på spåret av en annan man. *New York Posts* artikel hade den sanningsenliga rubriken ”Pushed on the subway track, this man is about to die”. Det ankommande tunnelbanetåget är när bilden tas endast några tiotal meter bort och bara sekunder senare rammar det Han. Han dras in under tågsetet och släpas med tills föraren får stopp på tåget.

Den som tog de publicerade bilderna var en frilansfotograf vid namn R. Umar Abbasi. Abbasi hävdar att han tog bilderna för att föraren skulle se blixterna från kameran och på detta sätt bli varnad. Abbasi hävdar också att han inte heller var den som stod närmast Han och att han

därför inte hade samma skyldighet att hjälpa som de som stod närmare. Det stämmer att flera andra stod närmare plattformskanten och därmed närmare Han. Att de om de tagit ett par snabba steg skulle ha kunnat räcka Han en hjälpande hand. Men även de lär ha föredragit att ta upp sina mobiltelefoner och fotografera eller filma vad som hände istället för att försöka hjälpa Han. Även efter det att Hans kvaddade kropp dragits upp på plattformen fortsatte de kringstående att fotografera.

Att fråga varför tidningar som *New York Post* publicerar denna typ av bilder kan verka väl retoriskt. De vill sälja lösnummer. Pengar är drivkraften. De såg chansen på samma sätt som Abbasi blixtn snabbt uppfattade en engång-i-livet-chans att bli berömd och tjäna pengar. Nu blev han kanske mer ökad än berömd. Vi vet varför tidningar ägnar sig åt denna typ av journalistik. Vi vet hur redaktörerna skyddar sig med tal om pressens frihet, om allmänhetens behov att få veta och att de bara följt pressens etiska riktlinjer. Men varför fortsätter vi tidningsläsare att stödja denna typ av journalistik? Om vi ser denna typ av journalistik som moraliskt problematisk kan vi ju göra något åt den. Och vi kan göra det utan att egentligen riskera någonting. Det enda vi behöver göra är att sluta köpa tidningar, sluta att titta på webbsidor som lever på att slå mynt av människors olycka och lidande. Om vi inte köper denna typ av tidningar, eller tar gratis-exemplaren när vi flyger, ja då kommer dessa tidningar inte att överleva. Detta är en kringståendeproblematik av ett helt annat slag än denna texts huvudtema.

”Jag tror inte på dödsstraff men när jag ser detta monster inser jag att jag själv inte skulle tveka att vrida om strömbrytaren”, lär domaren ha sagt som dömde Winston Moseley till döden för mordet på Catherine Genovese. Catherine Genovese, eller Kitty som hon kallades, mötte döden på tröskeln utanför sin bostad i Kew Gardens i stadsdelen Queens i New York. Hon var på väg hem från jobbet mycket tidigt på morgonen. Hon parkerade sin bil på baksidan av och bara några meter från huset där hon bodde. När hon börjar gå mot ingången får hon syn på Winston Moseley som kommer emot henne, hon blir rädd och börja springa bort från honom mot framsidan av huset. Moseley springer efter henne, ger henne ett par knivhugg i ryggen och övermannar henne. Genoveses rop på hjälp hörs av flera grannar och en av dem öppnar sitt fönster och skriker åt Moseley att ”lämna kvinnan i fred”. Detta har till effekt att Moseley springer iväg. Ingen av grannarna som hört Genoveses rop på hjälp går dock ut för att ta reda på vad som hänt.

Man vet att när Moseley väl försvunnit släpar sig Genovese tillbaka till baksidan av huset för att ta sig in i byggnaden genom en av bakdörrarna. Under tiden återvänder Moseley. Han söker metodiskt efter henne och hittar henne på marken framför en låst dörr. Moseley fortsätter att sticka sin kniv i Genovese, och sår på händerna visar att hon måste ha försökt skydda sig mot knivhuggen. Moseley väntade med att våldta henne tills hon var döende.

Att denna förskräckliga händelse inte fallit i glömska är mycket tack vare journalisten Martin Gansbergs artikel i

New York Times: ”Thirty-Eight Who Saw Murder Didn’t Call the Police”. Den publicerades den 27 mars 1964 fjorton dagar efter mordet.

For more than half an hour 38 respectable, law-abiding citizens in Queens watched a killer stalk and stab a woman in three separate attacks in Kew Gardens.

Så lyder öppningsmeningen i Gansbergs artikel. Här är några av de yttranden som de kringstående enligt Gansberg fällt:

I didn’t want to get involved.
We thought it was a lovers’ quarrel.
Frankly, we were afraid.
I didn’t want my husband to get involved.

Genovese å sin sida lär ha skrikit:

Oh, my God, he stabbed me! Please help me! Please help me!

och

I’m dying! I’m dying!

I efterhand har man funnit att det kanske inte var 38 personer som bevittnade överfallet och mordet. Men det fanns de som hörde ropen på hjälp och kanske också såg vad som pågick men som inte gjorde något (inte ens lyfte luren och ringde polisen) eller gjorde tillräckligt mycket.

Forskare talar idag om ”the bystander effect” eller ”the Genovese syndrome”. Och det som hände denna fredags-

morgon i mars 1964 har givit upphov till mycket forskning, både psykologisk, filosofisk, spelteoretisk och sociologisk sådan.

Men Genovesefallet är inte unikt. För inte alltför många år sedan stampade en pappa sin tvååriga son till döds inför ögonen på vänner, familj och obekanta, även en frivillig brandchef iakttog vad som hände. Ingen som stod och tittade på gjorde något för att ta pojken i säkerhet eller för att hindra pappan från att fortsätta. Brandchefens flickvän ringde dock polisen. När de kom till platsen vägrade den 27-åriga pappan att ge upp. En polisman satte då ett skott i huvudet på honom.

I oktober 2011 rapporterar nyheterna att en tvåårig flicka, Wang Yue, körts över av två bilar. Olyckan inträffade på en smal väg i Foshan i Guangdongprovinsen i Kina. Flickan kommer gående på gatan och vänder sig om för att titta på något. Hon ser inte den vita skåpbilen som i ganska låg fart kör mot henne. Bilen kör på henne och över henne med höger framdäck. Bilföraren måste ha känt att han körde på och över något. Bilen kränger till och när höger bakdäck nuddar flickan stannar han för en sekund, lägger i ettans växel och kör på nytt över flickan som åter trycks ner mot marken.

Bara någon sekund efter det att bilen passerat kommer en ung man gående. Bokstavligen går han på den trånga gatan nästan på flickan men gör allt han kan för att inte se henne. En man på moped kör i mycket maklig fart rakt mot henne men viker elegant undan precis innan framhjulet nuddar kroppen. Ytterligare en man passerar utan att göra något innan en lastbil, bil nummer två, kör över flickan. Framdäcket verkar endast träffa flickans fot men bakdäcket rullar tvärs över bålen.

Ett antal personer på olika sorters lastmopeder kör med knapp styrfart förbi. De tittar alla på Wang Yue men gör inget. En kvinna som håller en ung flicka i handen kommer längs gatan. Det ser ut som mor och dotter. Som flera andra tittar mamman men vänder bort huvudet för att inte se eller visa att hon sett något, dottern tittar där- emot under hela tiden de passerar.

Minst arton personer såg vad som inträffade men gjorde ingenting. Den som äntligen gör något är en kvinnlig uteliggare som kommer släpande på några plast- säckar. Hon slänger säckarna åt sidan och går fram till Wang Yue, lyfter upp henne och försöker sätta henne upp. Wang Yue faller ihop som en trasa, benen i hennes kropp är krossade. Kvinnan ropar på hjälp och en annan yngre kvinna kommer rusande, lyfter upp flickan och bär iväg henne. Åtta dagar senare dör Wang Yue av sina skador.

Det är tack vare en övervakningskamera som vi vet vad som hände. Filmen finns att se på Youtube.

Dessa tre exempel är inte helt identiska. I Genovese- fallet befinner sig de kringstående inomhus. Det vill säga de har inte någon direkt kontakt med varandra och de har inte heller någon direkt (ögon)kontakt med den drab- bade. När tvååringen stampas till döds står de kring- stående däremot och tittar på, bara några meter bort. De bildar en grupp av passiva iakttagare. I Wang Yue-fallet finns ingen grupp av kringstående, de kringstående pas- serar en efter en. Dessa skillnader kan ha både psykolo- gisk och moralisk betydelse. Vilket är mest klandervärt, att stå i en ring och titta på och låtsas att man inget ser eller att sitta inomhus och höra ropan på hjälp men välja att slå dövörat till? Är det olika psykologiska mekanismer som förklarar vårt beteende i dessa situationer.?

På Youtube finns en filmsekvens som visar en hund som med risk för sitt eget liv kastar sig ut på en flerfilig motorväg för att rädda en annan hund, som precis blivit påkörd. Bilar och lastbilar dundrar förbi hundarna i hög fart och på bara några centimeters avstånd. Trots detta lyckas hunden dra den skadade hunden i säkerhet, från mitten av vägbanan till dikeskanten. En modig hund. Inte en av de kringstående. Nu invänder säkert någon att exemplet är haltande. Hundarna var troligen kompisar (det fanns en flockrelation) eller så var de kanske syskon (de hade vuxit upp med varandra). De hade mycket nära band till varandra. Detta är sannolikt ett riktigt och rimligt antagande. Men är man mer moralisk om man räddar en främling än om man räddar sin vän i liknande situationer? Är det mer moraliskt klandervärt att göra ingenting om en bror eller syster befinner sig i fara än att göra ingenting om en främling befinner sig i samma situation? Ett människoliv är väl värt lika mycket som ett annat människoliv? Eller finns det en proportionalitet mellan klandervärdhet och bekantskap?

VI RÄKNAR DE DÖDA,
VI TVISTAR OM ANTALET,
MEN VI GÖR INGENTING

Många av oss ser otaliga utställningar som aldrig lämnar några spår – vi springer igenom museerna men vi ser inte längre guldlänkarna, målningarna och stenyxorna. Vi har sett dem förut och för många gånger. Det enda som hänt sedan senast är att föremålen blivit lite dammigare. Men ibland tar utställningar tag i oss, de får oss att tänka och ta moralisk ställning, de ristar in minnen och lämnar en

tydlig smak av gott och ont. En sådan utställning var för mig Jonathan Torgovniks ”Intended Consequences” som 2011 visades på Fotografiska museet i Stockholm. Har man sett den glömmet man den inte.

Trettio fotografier av mammor och deras barn. Det är barnet som titeln alluderar på, ”avsedda följder”, barnet är en avsedd och oönskad konsekvens av handlingen, en av alla de tusentals systematiskt genomförda våldtäkterna på tutsiekvinnor. Enligt informationen på Fotografiska museets hemsida våldtogs mellan 250 000 och 500 000 kvinnor och flickor i Darfur. Männerna sköts eller hackades i bitar, kvinnorna och flickorna våldtogs. Allt med samma barbariska systematik.

Torgovnik har inte bara fotograferat kvinnorna och deras barn utan också intervjuat kvinnorna. Dessa berättelser ger bilderna djup bortom det som kameranlinsen är förmögen till. I en och samma punkt möts det till synes utsägliga lidandet och kärleken till barnet.

Den amerikanske psykologen Paul Slovic har på olika sätt engagerat sig i det som skett i Darfur och Rwanda. Slovic har skrivit kanske en av de bästa uppsatserna om problemet: ”‘If I Look at the Mass I Will Never Act’: Psychic Numbing and Genocide”. I uppsatsen redogör Slovic för dessa och andra konflikter, han presenterar och systematiserar empirisk psykologisk forskning som delvis kan förklara vår handlingsförklämning och han funderar över vad vi borde göra och hur vi kan göra det.

26 april 1994, säger Slovic, kom larmrapporter om att man i Rwanda ”varje dag och överallt” kunde se ”människor hackade till döds”. Redan då hade 200 000 människor brutalt och på det mest bestialiska sätt slaktats med machetes och andra tillhyggen. FN hade bara en vecka

tidigare skurit ned sina fredsbevarande insatser i Rwanda. Dagen efter larmrapporten anhåller FN:s dåvarande generalsekreterare om att en fredsstyrka sätts in, men mördandet fortsätter och två och en halv månad senare har 800 000 människor dödats.

Rwanda är inte det enda folkmord som skett i vår tid. Slovic ber oss komma ihåg massmördandet i Turkiet 1915 (2 miljoner armenier), i Bangladesh i början av 1970-talet, i forna Jugoslavien på 1990-talet och i Zimbabwe 2000. Och vi har i närtid sett samma sak hända i Darfur-regionen i västra Sudan. Det uppskattas att konflikten i Darfur kostat flera hundra tusen människor livet. Samtidigt befinner sig flera miljoner på flykt.

Varför låter vi dessa massmord pågå? Ett dödande som vi många gånger faktiskt kan förhindra. Det är ju inte så att vi inte kan göra något, att vi inte har några effektiva handlingsalternativ.

I mars 2004 drog FN tillbaka all personal från Darfur. Och till synes onödig möda läggs på att diskutera om det rör sig om "folkmord" eller inte. När Carin Jämtin (2006) intervjuades i Aktuellt kom etiketteringsfrågan upp. Var det ett folkmord eller inte? Hade Jämtin och Jan Eliasson verkligen samma syn på den saken? Om 200 000 människor mördats kanske etiketteringsfrågan inte är den mest väsentliga. Vad som krävs är handling. Varför handlar vi inte? Vi får rapporter om att en handfull massakrerats, vi räknar de döda, vi tvistar om antalet men vi gör inget. Sedan ytterligare rapporter om tusentals döda, vi räknar de döda, vi tvistar om antalet men vi gör ingenting. Larmrapporter om att hundratusentals mördats, vi räknar de döda, vi tvistar om antalet men vi gör fortfarande ingenting. Vi för noggrann statistik, betvivlar och disku-

terar siffrorna, men handlar gör vi inte. Istället för handling väljer vi att tvista, diskutera och planera.

Slovic nämner i sin artikel en rapport, Tyndallrapporten, som ger oss en tankeväckande bild av hur massmedia bevakade konflikten i Darfur. 2004 ägnade ABC 18 minuter av sina kvällssändningar åt folkmorden där. Konkurrenterna NBC och CBS ägnade 5 respektive 3 minuter åt konflikten. Jämför detta med den tid dessa nyhetskanaler la på att rapportera om till exempel Martha Stewart, Michael Jackson och Terry Shabo. Jag vet inte om det finns någon statistik över hur svensk tv bevakat konflikten i Darfur. Men en inte alltför djärv gissning är att vi i alla länder föredrar en provinsial, personfixerad journalistik.

”Om jag ser på massan handlar jag aldrig. Om jag ser den enskilde, gör jag det”, är något Moder Teresa lär ha sagt. Att vi inte gör något, säger Slovic, är inte för att vi är okänsliga inför lidande och umbäranden. Men det finns ett antal mekanismer som styr vårt beteende, vårt beslutsfattande, mekanismer som vi måste vara medvetna om och som vi måste lära oss hantera.

I början av 1980-talet försökte den amerikanska psykologen Baruch Fischhoff tillsammans med denna texts författare ta reda på hur människor diskonterar framtiden – framtida generationer. Bryr vi oss om dem som ännu inte är födda lika mycket som vi bryr oss om de nu levande? Ekonomer har alltid arbetat med olika former av diskontering. För den som arbetar med investeringskalkyler är valet av diskonteringsmodell avgörande.

I början av 1980-talet pågick en intensiv debatt om kärnkraftens vara eller inte vara. Hur säkra var kärnkraftverken? Vilken typ av olyckor skulle kunna inträffa? Om

en olycka inträffade, hur många skulle drabbas och på vilket sätt? var frågor som diskuterades. Här låg fokus på de människor som arbetade på kärnkraftverken och på dem som bodde i deras närhet. Tidshorisonten var mycket här-och-nu. Det radioaktiva avfallet från kärnkraftverken flyttade denna horisont framåt i tiden. Det högaktiva avfallet är inte bara ett problem för den generation som bygger reaktorerna utan också ett problem för kommande generationer. Beroende på hur avfallet tas om hand måste det hanteras på ett säkert sätt så där mellan 1 000 och 100 000 år. Hundra tusen år! Hur greppar man en sådan tidsrymd? I andra sammanhang levandegörande begrepp som "barnbarns barn" är i detta sammanhang trubbiga redskap.

Att med precision återkalla vem som gjorde vad går inte längre. Men som alltid var säkert hela det unikt kreativa forskargänget vid Decision Research i Eugene i Oregon inblandat på ett eller annat sätt. Donald MacGregor räknade på olika diskonteringsmodeller. Paul Slovic och Sarah Lichtenstein bidrog generöst med olika uppslag och konstruktiva idéer, det gjorde de alltid. Helt klart är att Baruch Fischhoff hittade på underbara frågor till försökspersonerna, bland annat denna:

A) Antag att du får veta att din farfars farfars far fick problem som ledde till att han började dricka och vansköta gården. Till slut ruinerade han familjen som tvingades lämna hemmet.

Hur klandervärd tycker du din farfars farfars far är?

B) Antag att du har en bondgård och att du får problem som leder till att du börjar dricka och vansköta gården. Till slut ruinerar du familjen och ni tvingas lämna er gård.

Tänk dig att du kommer att ha ett barnbarns barnbarns barn. Hur klandervärda tycker du att han eller hon kan anse dina handlingar är?

Graden av klandervärdhet markerades på en skala, exakt vilken typ av skala har fallit mig i glömska.

Resultaten visade något både oväntat och spännande. Försökspersonerna ansåg att de var mer berättigade att klandra sina sedan många årtionden döda släktingar än vad deras framtida släktingar var att klandra dem för precis samma handling. Resultaten visade med andra ord på en asymmetri mellan hur försökspersonerna såg på tidigare generationer och hur de såg på kommande generationer.

Man varken kan eller skall dra några långtgående slutsatser av pilotstudier och definitivt inte av studier som reducerats till ett luddigt minne. Men trasiga minnen kan befrukta tanken, inspirera. Asymmetrieffekten antyder att vi har ett moraliskt fokus på här-och-nu och då-och-där, framtiden ligger till viss del bortom den moraliska horisonten. Framtida människors värderingar och preferenser ges inte samma tyngd som våra egna värderingar och preferenser. Våra moraliska överväganden rymmer i detta fall ett mått av diskontering.

Vad har detta med de kringstående att göra? Beter vi oss mot framtida generationer på samma sätt som de gjorde som skulle ha kunnat hjälpa Kitty Genovese? Vi ser de miljöproblem och miljökatastrofer som kommer att drabba våra efterkommande, klimatförändring med översvämningar och torka som följd, vårt (inte deras) avfall i urberget som kanske börjar läcka ut eller skapa andra problem, ett tunt, osynligt globalt täckande lager av

nanospor (inte deras sopor) som ger oönskade och allvarliga hälsoproblem ... vi gör saker, men egentligen väldigt lite och sannolikt för lite.

VAD LÄR OSS PSYKOLOGERNA?

Jag har redan nämnt den amerikanske psykologen Paul Slovics forskning. Slovic har ingående studerat mänskligt beslutsfattande, bland annat hur vårt beslutsfattande styrs av olika beslutsegenheter, heuristiker, som på ett eller annat sätt påverkar våra val.

I vissa fall är vi så jämmerliga beslutsfattare att man nog med fog kan säga att vi är irrationella. Slovic skulle aldrig säga detta men beslutsteoretikern är böjd att göra det. Irrationella i den enkla meningen att vi bryter mot logikens lagar och regler samt mot de rättesnören som finns för hur förnuftiga beslut bör fattas. Vårt beslutsfattande påverkas av att vi tror på det vi vill tro på snarare än det vi har belägg för, de belägg vi har väljer vi inte sällan för att de just stöder det vi vill tro på snarare än för att de visar oss i rätt riktning, och vi är ganska dåliga på att hantera osäkerhet i alla dess former. Till råga på allt verkar vi inte speciellt intresserade av att skapa system som underlättar och förbättrar vårt beslutsfattande. Snarare tvärtom. Premiépensionssystemet är ett paradexempel.

Men givetvis skall vi inte skapa system som styr eller påtvingar oss värderingar, det hade varit moraliskt dubiöst, utan system som stöttar oss kognitivt. Kunskapen att vi blir sämre beslutsfattare när vi blir äldre, när vi är trötta och när vi är stressade är väl värdefull och viktig snarare än genant? Fysiska funktionsnedsättningar försöker vi

hantera genom olika hjälpmedel, till exempel genom en hiss eller en rullator. Men hur gör vi med vårt haltande beslutsfattande och våra svårigheter att hantera osäkerheter? Premiepensionssystemet har oförblommerat missbrukat våra svagheter. I detta fall borde vi ha lyssnat på psykologerna innan vi sjösatte reformen. Men vi lyssnar inte. Vilket egentligen på ett charmerande sätt ger belägg för psykologernas rön.

Vad har rationalitetsfrågan med kringståendeproblematiken att göra? Kan de kringstående verkligen vara rationella och inte göra någonting? Kan en fullt rationell människa höra Kitty Genovese rop på hjälp utan att lyfta ett finger? Kan en fullt rationell person passera den mosade Wang Yue utan att göra något? Kan fullt rationella människor via våra nyhetsmedier dag efter dag följa slakten på civila i Darfur och Rwanda utan att ta till handling? Ja. Vi delar kanske inte dessa människors värderingar, vi tycker kanske det är deras moraliska skyldighet att göra något. Men det gör inte de kringstående irrationella. Det kan, med deras syn på livet, deras värderingar, den information de har . . . vara fullt rationellt att *inte* ingripa.

Sannolikheten för att man själv kommer att råka illa ut bedöms kanske som för stor. Sannolikheten för att ingripandet skall lyckas även om man inte skadas ses som väldigt liten. I typfallet, Genovesefallet, kan detta innebära att vi har en grupp av fullt rationella individer som av helt rationella skäl väljer att inte utsätta sig för fara. Men i Wang Yue-fallet håller inte denna argumentation. Någon direkt fara för den egna hälsan finns inte. Kostnaden för att sträcka ut en hjälpande hand, att böja sig ner och titta efter hur flickan mår, är ganska minimal och riskerna få. Även i Darfur/Rwanda-fallet kan man mycket

väl tänka sig att passiviteten är fullt rationell. Sannolikheten att kunna påverka är trots allt försumbar, erfarenheten ger vid handen att interventioner tidigare visat sig ganska fruktlösa – rent av konfliktskapande . . . så att inte lägga sig i är trots allt det bästa handlingsalternativet.

Notera att detta inte är ett moraliskt försvar av de kringstående. Det enda jag säger är att det inte räcker att vara rationell för att göra gott och ibland kanske det är moraliskt försvarbart att inte handla. De goda människornas tystnad kan på det individuella planet alltså vara fullständigt rationell samtidigt som vi på det kollektiva planet upplever en handlingsförklamation med katastrofala konsekvenser.

Idag tror många beslutsforskare, däribland Slovic, att vi är utrustade med två beslutssystem. Ett snabbt och ett betydligt långsammare. Det förra är affektbaserat. Upplevelsen av smärta och välbefinnande spelar en viktig roll. Vi kodar verkligheten i bilder, metaforer och berättelser. Minnet av känslor vi haft när vi tagit liknande beslut tidigare påverkar våra val. Detta beslutssystem hjälper oss att fatta snabba, mycket snabba, beslut. Vi använder det till exempel när vi möter en okänd person och blixtnabbt måste avgöra om han eller hon är vänligt sinnad eller ej.

Det andra beslutssystemet är logiskt. När vi använder detta system gör vi medvetna analyser och värderingar av våra handlingars konsekvenser och vi försöker att uppskatta framtida händelsers sannolikhet. Denna typ av reflekterat beslutsfattande kan omöjligen vara snabbt. Det tar tid och kraft att tänka efter. Att söka information, att värdera, att väga samman information och värderingar, att finna argument för och emot olika handlingsvägar, sådant är tidskonsumerande.

Bägge systemen, säger dessa psykologer, är viktiga och betraktade ur ett evolutionärt perspektiv är det inte svårt att förstå att de kan ha utvecklats.

Att rädda två människoliv är bättre än att rädda ett och att rädda tre är bättre än att rädda två. Att rädda ytterligare ett människoliv är värdefullt. Många skulle också hävda att alla människor har samma värde. Att det råder vad man kallar ett linjärt förhållande mellan antal och värde, mellan antalet räddade och det värde vi tillskriver handlingen som räddar dessa liv. Så här resonerar nog många av oss, mer eller mindre genomtänkt.

Men nu visar den experimentella forskning som Slovic och hans kolleger gjort att vi inte alls tycks värdera antalet räddade liv på detta sätt. Många av oss föredrar att rädda 80 % av 100 liv (alltså 80 liv) framför att rädda 20 % av 1 000 liv (alltså 200). Rent rationellt verkar det senare valet bättre. 200 är ju trots allt betydligt fler än 80. Men att kunna rädda flertalet av en grupp väcker starka positiva känslor (till exempel 80 av 100). Betydligt starkare än de känslor som väcks av att ”endast” kunna rädda en bråkdel av dem som är i fara, även om vi trots allt räddar fler (till exempel 200 av 1 000).

Helt klart visar forskningen att antalet individer vi räddar till livet genom våra beslut och handlingar inte direkt speglar det värde eller den vikt vi tillmäter beslutet eller handlingen. Vi föredrar handlingar som av ett eller annat skäl upplevs som bra. Där vi känner att vi verkligen gör något, till exempel räddar nästan alla i en grupp. Antal spelar en mindre roll än konkreta bildskapande proportioner och tydliga fördelningar.

Vi är i en viktig mening nummerblinda. Det är först när siffrorna hamnar i en kontext, kan relateras till något,

blir proportioner, som de får mening och då kan det hända att våra känslor ”lurar” oss, att vi föredrar det som vi med litet eftertanke ser är ett betydligt sämre alternativ.

Att vi är beredda att göra mycket för att rädda en enskild individ är välkänt. Dock visar några av exemplen ovan att det inte alltid är så. Oavsett om det rör sig om en människa eller ett djur. Det finns många exempel på detta. Barn som fallit ned i brunnar eller gruvarbetare som fångats av rasmassor långt ner i en gruva får oss direkt att vilja hjälpa. Och vi vet att vår vilja att hjälpa ökar dramatiskt när vi får veta den nödställdes namn och ser ett fotografi på henne eller honom. Steget från individ till person är viktigt, steget ut ur anonymiteten. Inte endast människor utlöser denna typ av handlingsvilja. Vi kommer alla ihåg de emotioner noshörningen Nelson satte i rörelse. Och Slovic nämner ett exempel där man satsade avsevärda summor för att rädda livet på en hund. Men först sedan hundens namn och bild publicerats.

Det verkar finnas en personifieringsmekanism. Personer (oavsett om de är djur eller människor) tillskriver vi önsknings, övertygelser, känslor. De står i relation till andra personer. De kan ha barn (ungar), vara någons barn (unge), ha en partner de älskar och kolleger de tycker om, och så vidare. En individ, eller en siffra som representerar ytterligare ett av tusentals människoliv, är i det närmaste egenskaplös. Och den som saknar egenskaper utlöser inga emotioner. Och därmed inget snabbt engagemang.

Att se personen är alltså av avgörande betydelse för att vi skall engagera oss. Men när slutar vi att se den enskilde, hur stor måste gruppen vara för att personerna för oss

skall upphöra att vara personer och bli anonyma individer, blott siffror? När bryter vår förmåga till medkänsla samman? Enligt Slovic troligen redan när gruppen innehåller fler än en individ.

Slovic citerar egna och andras studier som visar på detta. Man har till exempel funnit att försökspersoner (bland annat i en studie med svenska studenter) per person ger mer pengar i genomsnitt per behövande i humanitär hjälp om gåvan går till en namngiven och identifierad enskild individ än om den går till en grupp av individer. Och detta gäller även om samma information (namn, foton, med mera) ges om den enskilde och om var och en av gruppens medlemmar.

En viktig fråga är hur vi skapar mekanismer som gör att vi ser helheten, att de stora talen inte bedövar oss utan utlöser en reaktion. Inte minst i flyktingsammanhang är detta viktigt. Om vi inte lyckas kommer vi sannolikt att få bevittna det ena folkmordet efter det andra, och allt fler tragiska flyktinkatastrofer. Den som hävdar något annat har nog förträngt den hemska rad av folk- och massmord som ägde rum under förra århundradet och ser inte de människor som idag är på flykt undan krig och annat elände.

Och här gäller det givetvis inte bara folkmord och flyktningar. Tjugofyratusen människor dör dagligen av hunger eller hungerrelaterade orsaker. Multiplicera det med 365 och försök att se dem framför dig. Är det så att vi helt enkelt inte kan greppa omfattningen, att de stora talen bedövar oss, gör oss nummerblinda? Vi ser inte ansiktena, vi känner inte det personliga lidandet. Det som utlöser engagemang och handling saknas. Slovic och hans kollegers forskning är i sammanhanget oerhört viktig.

Hur skall vi komma åt problemet? Utan engagerade politiker, skickliga diplomater och ett världssamfund med humanitära muskler kommer givetvis inget att ske. Men Slovic och hans kollegers studier visar att det vore naivt att tro att de som arbetar med denna typ av frågor är fria från de beslutsegenheter som vi andra tvingas brottas med. Att de till skillnad från oss handlar snabbt och rationellt. Historien visar något annat. Och viktigast är väl att vi alla reagerar, handlar och ställer krav på handling.

Slovic menar nog att vi idag vet väldigt mycket om hur vi som människor fattar beslut. Vilka mekanismer som motverkar handling och vilka mekanismer som stimulerar till handling. Han föreslår att vi använder denna forskning på ett förnuftigt sätt för att, som han säger, undvika att även detta århundrade blir ett folkmordens århundrade. Men precis samma kunskap kan användas för att motverka flyktkatastrofer – för att prioritera i folkvandringens tid.

Vad Slovic forskning bland annat går ut på är att väcka de kringstående. Det kan förefalla haltande att jämföra mordet på Kitty Genovese och mordet på alla människorna i Darfur och Rwanda. Men är jämförelsen verkligen haltande? I bägge fallen har vi offer och förövare och vi har de kringstående – de som skulle ha kunnat ingripa men som av ett eller annat skäl valde att ligga lågt.

En internationell grupp av forskare (Fischer, P., m.fl.) har i ett arbete publicerat 2011 gått igenom en omfattande psykologisk litteratur om bystanderproblemet, från sextioalet fram till året före arbetets publicering. Vad lär oss deras metaanalys?

Analysen visar bland annat på ett antal ”mekanismer” som påverkar graden av hur allvarlig kringståendeeffekten

är. Hur farlig situationen upplevs av de kringstående är av avgörande betydelse för viljan till handling. Riktigt akuta situationer tenderar att utlösa handling. Vidare ökar sannolikheten för att en person ingriper om han eller hon känner stöd från andra kringstående. Det kan handla om fysiskt, psykologiskt eller socialt stöd. Och allvarliga situationer löses mest effektivt genom att gruppen bestämmer sig för att gemensamt ta itu med den uppkomna situationen.

Metaanalysens författare avslutar med att säga att även om kringståendeproblematiken är ett allvarligt och dystert problem, så visar analysen trots allt på ljuspunkter. En av dessa är just att i mycket allvarliga akuta situationer verkar det finnas hopp om att någon trots allt stiger ut ur de kringståendes skara och försöker hjälpa till.

MORALISKT ANSVAR

Det kan tyckas som om det jag sagt ovan har lite med flyktingproblematiken att göra. Jag skulle vilja hävda att det är precis tvärtom. Vad dessa exempel och psykologernas forskning lär oss är ett par mycket allmängiltiga saker. För det första att vi handlar om vi ser den enskilda människan. Vi kan älska mänskligheten hur mycket vi vill men denna kärlek utlöser inte alltid handling. Vi måste se individen av kött och blod – grupper och statistik grumlar vår blick. För det andra måste vi se det överhängande i situationen, att något måste göras här och nu.

Är det klandervärt att inte göra något? Kan vi förebrå dem som inte gjorde något för att hjälpa Kitty Genovese, Ki-Suck Han och Wang Yue? Kan vi klandra oss själva för att vi gör på tok för lite när folkmorden blossar upp lite

varstans i världen eller när flyktingar drunknar i Medelhavet?

Som alltid är svaret: Det beror på. Om vi kan göra något utan att vi riskerar att vi själva eller någon av våra nära utsätts för direkt fara är svaret i de flesta situationer ja, vår passivitet var klandervärd. Wang Yue-fallet är kanske paradigmiskt.

Om man däremot själv utsätts för fara är svaret långtifrån självklart. Att öppna fönstret och skrika åt Kitty Genoveses mördare kan knappast ha inneburit någon större risk för den egna hälsan men hade kanske räddat livet på Genovese. Att hoppa ner på rälsen framför ett framrusande tåg för att dra upp Ki-Suck Han är att begära mycket av de kringstående, men att sträcka ner en hand är en annan sak. Det finns också exempel på personer som försökt hjälpa till, försökt avvärja slagsmål, rån eller andra övergrepp och som själva kommit till skada eller rent av blivit dödade.

När det gäller de prioriteringar vi gör i folkvandringens tid är det väl så att vi riskerar väldigt lite och att det vi kan göra egentligen inte sätter oss i någon nämnvärt farlig situation. Och när flyktingströmmen nådde Malmö, när lidandet blev synligt, var det ju också många som bröt tystnaden och gjorde mycket gott.

Så denna text kanske inte så mycket handlar om en flisa utan om en bjälke.

Fischer, P., m.fl. (2011) The Bystander-Effect: A Meta-Analytic Review on Bystander Intervention in Dangerous and Non-Dangerous Emergencies. *Psychological Bulletin*, volym 137, nummer 4, 517-537.

Slovic, P (2007) "If I Look at the Mass I Will Never Act": Psychic Numbing and Genocide. *Judgment and Decision Making*, volym 2, nummer 2, april 2007, 79-95.

Medverkande

KG HAMMAR, f d ärkebiskop, ledamot i Region Skånes etiska råd.

TITTI MATTSSON, professor i offentlig rätt på Juridiska fakulteten, Lunds universitet och ledamot i Region Skånes etiska råd.

MARIA MOSSBERG, specialistläkare Barn- och Ungdomsmedicin, Skånes universitetssjukhus.

NILS-ERIC SAHLIN, professor i medicinsk etik vid Lunds universitet, ordförande i Region Skånes etiska råd.

